

אמהות בצל השואה

פתיחה

מאמר זה דן במצבן של האמהות בתקופת השואה ובדילמות שבפניהן ניצבו, בניסיוןן להמשיך ולמלא את תפקידיהן על פי הערכים שלפיהם חיו ובתוך המסגרות החברתיות שבהן תפקדו לפני פרוץ המלחמה. המסגרת התיאורטית של מאמר זה נשענת על ספרו של הסוציולוג האמריקני ויליאם גוד **המשפחה** (Goode, 1982, 1-14), המבקש להבין את מבנה המשפחה ואת תפקודיה על פי התבניות התרבותיות של החברה שבה חיה המשפחה, מתפקדת ומתפתחת. בצד גישה מרכזית זו, יש להוסיף גם את בחינת מעמדה החברתי של המשפחה והשפעתו על דרכי תפקודה, על מעורבות ההורים בתחומים שונים של חינוך ילדיהם, על הכשרתם לחיים עצמאיים, ועל חלוקת התפקידים בין ילדים להורים וגם בין המינים במשפחה. מסגרת תיאורטית נוספת תהווה גישתו של גוד, לקשר שבין המשפחה ובין המערכת הכלכלית הסובבת.

במבוא לספרו על המשפחה המודרנית, מדגיש גם הסוציולוג וולי סקומב, את התלות ההדדית שבין מבנה המשפחה למערכת הכלכלית. היהודים היו חלק מן המשק הכלכלי של החברה שחיו בה, אף על פי שהיו מוגבלים בתחומים שונים של הפעילות הכלכלית. אולם בעקבות הכיבוש הנאצי, ובמובן מסוים בגרמניה כבר מאז תהליך ה'אריזציה' של הרכוש היהודי, (העברת בתי עסק ורכוש יהודי לבעלות ארית), הופרדו היהודים בהדרגה מן המערכת הכלכלית הסובבת. מאחר שהמשק הכלכלי של הגטו היה יחידה מבודדת, ניתן להיעזר בגישתו של סקומב להבנת תפקוד המשפחה והמבנה שלה בגטו (Seccombe, 1992, 1-7).

מכאן, שבחינתה של המשפחה היהודית והבנת האמהות את תפקידן ומעמדם בתוך המשפחה, קשורה מצד אחד למסורת הכללים הנורמטיביים בנושאים אלה, ומצד אחר, להשפעת הסביבה התרבותית שבה חיו היהודים. בנושא שלפנינו, יש לקחת בחשבון את השפעתם של תהליכי המודרניזציה על המשפחה היהודית ועל מעמד האישה בתוכה, וכן את הדמיון והשוני בין מערב אירופה למזרחה.

במסורת היהודית נקבע למשפחה ולמשפחתיות מקום מרכזי. העובדה שמדי ערב שבת שר אבי המשפחה בתום הסעודה את המזמור "אשת חיל" (קהלת ל"א), היא בעלת משמעות נורמטיבית. הוא הדין בחוקים הרבים הקשורים בנאמנות למשפחה ובחוקי הטוהרה. מעמדה של האישה "כהדום לרגלי בעלה" מזה, ופעילותה המקיפה בתחום חיי הבית, גידול הילדים וכלכלת המשפחה מזה, היו מקובלים בחברה היהודית, אך בה בעת, הביאו גם להתנגשות עם ערכי החברה היהודית המסורתית. דברים אלה הם בעלי משמעות אנליטית במסגרת התיאורטית שבחרתי. במשפחה היהודית המודרנית לא חלו חריגות משמעותיות מחלוקת התפקידים המסורתית. הפרנסה הייתה בתחום אחריותו של הגבר, ניהול הבית וגידול הילדים - מנת חלקה של האישה, האם. אולם במאות ה-19 וה-20 בעקבות תהליכי המודרניזציה המואצים, חלו שינויים גם בחלוקת התפקידים המסורתית במשפחה, בעיקר בתחומים חדשים שנטלו נשים על עצמן, כחלק מובנה מפעילותן במשפחה ובחברה (Hyman, 1989; 1995).

בסוגיה זו היו הבדלים בין מזרח אירופה למערבה, ובין יהודים ממעמדות חברתיים שונים. במערב אירופה, משלהי המאה ה-19, גדל מאד מספר היהודים שהשתייכו למעמד הבורגני ואשר שאפו להשוות את זכויותיהם לזכויות שקיבלו בני מעמדם בחברות בתוכן חיו. (Kaplan, 1991). במזרח אירופה היה תהליך ההתברגנות של החברה היהודית אטי יותר, ובשלהי שנות השלושים של המאה ה-20 עדיין השתייכה רוב החברה היהודית למעמדות הנמוכים. ביניהם היו פועלים בשכר יומי או שבועי, סוחרים זעירים, בעלי מלאכה וכדומה. חלקה של האישה בפרנסת המשפחה היה נכבד יותר, ונוסף על תפקידיה בניהול הבית ובחינוך הילדים.

במשפחות חסידיות במזרח אירופה, הושפע מעמדה של האישה וסדר החיים במשפחה, מן הביקורים שנהגו חסידים לערוך בחצרות הרבנים בתקופות החגים. האבות והבעלים נעדרו מן

המשפחה חודשים ארוכים, ובהיעדרם, נדרשו הנשים למלא תפקידים חדשים רבים ולהפעיל שקול דעת עצמאי. רבים מהחסידים היו סוחרים או רוכלים, שלרגל עבודתם נעו מעיר לעיר ולכן נעדרו מבתיהם. להיעדרות זו היו השפעות משמעותיות על חיי המשפחה בכלל ועל מעמדה של האישה בפרט. האשה לא הייתה עוד "בת מלך פנימה", כהגדרת המסורת, ולשינוי שחל במעמדה היו השלכות על המתרחש הן בספירה הפרטית והן בספירה הציבורית. מצב זה יצר עירוב גבולות בין שתי הספירות (Etkes, 1989).

בזיכרון ההיסטורי של יהודי מזרח אירופה נחרתה תקופת מלחמת העולם הראשונה כאחת התקופות הטראומטיות בתפקודה של המשפחה ובמעמד הנשים בה. ואין הכוונה להשפעות הידועות של המלחמה על מעמדן של הנשים והעצמתן, אלא דווקא להשפעת המלחמה על חוויית הגירוש מאזורי הגבול המערביים של האימפריה הרוסית, שחוו יהודי מזרח אירופה, ומשמעותם לגבי ציבור זה.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה גורשו יהודים רבים מאזורי הגבול המערביים של האימפריה הרוסית מזרחה. משפחות איבדו את ביתן, גרו במבנים ציבוריים, נידונו לתקופה ארוכה של חיי פליטות, ותלות בסיוע של ארגוני צדקה. מצב זה ערער את מעמדן הכלכלי של משפחות רבות, ונשים נדרשו, לקחת חלק גדול יותר בפרנסת המשפחה ולשלוח ידן גם בעבודות מזדמנות. עבור אמהות רבות היה איבוד הבית אירוע שערער את מסגרת החיים הבסיסית שבה הורגלו לבטא את כישוריהן ואת זהותן כנשים וכאמהות. בעקבות המהפכה הבולשביקית וסיום המלחמה עם גרמניה, החלה ברוסיה מלחמת האזרחים. מלחמות בין קבוצות לאומיות שונות התחוללו בשטחי האימפריה הרוסית שלעבר. פוגרומים ביהודים, מלווים בשפיכות דמים, התחוללו באוקראינה, בגליציה המזרחית, ברוסיה הלבנה ובחלקים אחרים של האימפריה הרוסית שלעבר.

כעבור עשרים שנה לערך, בראשיתה של מלחמת העולם השנייה, חזרה האימה מפני מוראות המלחמה ההיא. חרדה זו ניצבה במרכז עולמם של יהודים רבים שגדלו ובגרו בשנים 1914--1919.

בנות הדור ההוא, נערות, נשים ואמהות יהודיות בפולין במדינות החדשות במזרח אירופה, נאלצו לא פעם להתמודד גם עם ההשלכות שהיו להשתלבות היהודית בחברה הבורגנית הכללית על חייהן, ועם תהליכי המודרניזציה שעברו משפחותיהם. השיפור ברמת החיים והשתלבות ילדיהם במערכת החינוך הכללית, חשפו את היהודים לתרבות הכללית וזחפו רבים מהם לקחת חלק פעיל בתרבות המקומית. בקרב המעמדות הנמוכים גדל חלקן של הנשים בפרנסת המשפחה. כרבע מן הנשים היהודית עבדו מחוץ לבית, ורבות מהן סייעו לעסק המשפחתי בבית עצמו. פולין, כמו מדינות אחרות באירופה בשנות השלושים, עברה משבר כלכלי קשה. חלקים ניכרים של האוכלוסייה היהודית התרוששו. כשליש מיהודי פולין נזקקו לתמיכה של ארגוני סעד, והשגת המזון למשפחה עמדה במרכז חייהן של אמהות רבות. הדימוי של 'אישה מצליחה' שהיה רווח בחברה היהודית, התקשר ליכולתה של האישה לבצע את תפקידי הבית השוטפים, כגון הדאגה למזון ולניקיון. השמירה על הדימוי הזה נעשתה קשה יותר, בעיקר בקרב בנות המעמדות הנמוכים (קדרי, 1986).

בצד המסגרת התיאורטית שתוארה לעיל, וההקשר ההיסטורי התרבותי, אני מבקשת להציע גם את גישתו של בנג'מין שלסינג'ר, לפיה השנים הארוכות של חוויות מסוכנות שחוו משפחות יהודיות, יצרו מעין צופן יהודי פנימי, של חרדה מיוחדת לשלומם של הילדים, שנטבע יותר באמהות מאשר באבות. הנחה זו תשמש תשתית לניתוח האמפירי של סוגיית האמהות בתקופת השואה (Schlesinger, 1987). בהמשך אתיחס גם לבעיות שעמן נאלצו אמהות יהודיות להתמודד לפני פרוץ המלחמה ובמהלכה, במזרח אירופה ובגרמניה, תחת השלטון הנאצי. הדברים מבוססים על תיעוד ארכיוני, יומנים ומכתבים אישיים וזיכרונות.

המשפחה והאם בצל האיום הנאצי

מערב אירופה

בשנות השלושים של המאה ה-20, הייתה המשפחה היהודית משפחה מודרנית טיפוסית, שהסוציולוגים הגדירו כ"משפחה גרעינית". במושג זה התייחסו להורים וילדים כיחידה צרכנית, שחבריה הבוגרים שותפים ביצירת נכסיה. במסגרת יחידה זו התבסס הדימוי העצמי של הגבר וזהותו, על פעילותו בזירה החיצונית, היינו בעסקים ובפרנסת המשפחה, וזהותה של האישה, על פעילותה בזירה הפנימית, היינו הבית והמשפחה. זהות זו נתקיימה גם כשחלק ניכר מעיסוקה של האישה כבר נקשר לזירה החיצונית. בזירה זו, קיימה האישה יחסי שכנות ופעילות בשכונת המגורים, ניהלה משא ומתן עם מורים והורים בבית הספר ועוד. מכוח תפקידים אלה החזיקה אם המשפחה בשני תפקידים שהיו מנוגדים לכאורה: מצד אחד, הייתה סוכנת החברות אל החברה החיצונית בענייני תרבות, מנהגים, נימוסי התנהגות, השכלה, וכדומה, כלומר סוכנת של שינוי, ומן הצד האחר, בהיותה גם המופקדת על שמירת מנהגי המשפחה, עריכת החגים, שמירת השבת, וכדומה, מילאה תפקיד של סוכנת ההמשכיות של ערכי המסורת היהודית. (Kaplan, 1991; 1998, 39--54).

בימים כתיקונם הייתה האם מעורבת יותר מהאב בחיי היומיום של הילדים, מודעת לבעיותיהם ופעילה בסיוע לתהליכי הסתגלותם החברתית. האבות שימשו בדרך כלל "רשות עליונה", בשעות הערב, עם שובם מעבודתם. לעתים תכופות, כך מספרים לנו ספרי הזיכרונות והעדויות, נוצרה מעין ברית בין האם לילדים, להסתיר מעיני הקפדנית של האב מעשי שובבות, בעיות עם ילדי השכונה הלא יהודים או צרות דומות. לפני האבות צריך היה להפגין ידענות, התנהגות רציונאלית ואיפוק, ואילו האמהות שימשו ספוג לעולם הרגשות והכאב של הילדים וסימלו לא אחת את מידת הרחמים והחסד (Kaplan, 1998). דימויים שונים אלה של ההורים, המשקפים את ההערכה לתפקידים המגדריים בחברה ובמשפחה, היו בעלי משקל של ממש גם במשפחות בורגניות לא יהודיות, ששימשו מודל להתנהגות יהודים שחיו בסביבה לא יהודית. אם נתייחס להנחתו של שלסינג'ר שנוכרה לעיל, ביחס לחרדה שליוותה את האם היהודייה, גישות שונות אלו אל עולם הנפש מוסברות גם בקשר לקודים ההיסטוריים שנרכשו מהמערכת התרבותית ומהניסיון ההיסטורי היהודי.

בראשית השלטון הנאצי בגרמניה, עוד לפני החלת החוקים להרחקת הילדים היהודים מבית הספר, כבר שמעו האמהות היהודיות מפי ילדיהן על התנכלויות של תלמידים ומורים בבית הספר. הן היו הראשונות לחוש את השינוי ביחס השכנים וילדיהם כלפיהן וכלפי ילדיהן, והן שהקדימו לקלוט את אופי ההערות הקולניות והשקטות של הלקוחות בחנות המכולת או של המטיילים בפארק השכונתי. באספות ההורים בבית הספר, חוו האמהות את היחס כלפיהן כיהודיות והיטיבו להבין את תלונות ילדיהן. בדרך כלל הקדימו האמהות את האבות בתחושה שנפל דבר, שנוצר מצב חדש שכמותו לא ידעו, ושוב אין לסמוך על הרשויות או על החוק שיגנו עליהם. זאת ועוד, במחצית השנייה של שנות השלושים, החמיר מצב התעסוקה בגרמניה. אנשים נפלטו ממקומות עבודה ותפקיד הנשים, שלקחו חלק בפרנסת המשפחה נעשה מורכב יותר. מראשית ה'אריזציה', בשלהי 1936, הלך וגדל מספר הגברים שנושלו ממקורות פרנסתם. הקושי לספק פרנסה למשפחה פגע בגאוותם העצמית ובוזהותם הגברית. בעקבות השינוי בחלוקת התפקידים הברורה בין נשים לגברים, התמוסס מרכיב מרכזי של גאוותם העצמית וזהותם הגברית. הגדרת התפקידים הברורה בין נשים לגברים במסגרת המשפחה התערערה, וכך גם גבולות הזהות והשותפות בין בני הזוג (Goode, 1982).

הנשים נאלצו לצמצם את ההוצאות על משק הבית ולוותר על שירותי עזרה שהיו רגילות בהם. גם בתנאים אלה המשיכו לדאוג לאווירה נעימה בבית ולשמור עליו כמקלט חם ותומך לילדים וגם לבן הזוג, שהיה נתון במצוקה נפשית. אף שמוקד פעילותן של האם ושל האישה בתוך המשפחה, לכאורה, לא עבר שינוי של ממש ונשאר בזירה הפרטית של הבית, הרי בפועל עברו תפקידיהן מעין אינטנסיפיקציה. הנשים היו צריכות לנווט את חיי המשפחה ביתר רגישות ובזהירות רבה, תוך ניסיון לשמור על שיווי המשקל המשפחתי ועל המעמד היחסי של כל אחד

מבני הזוג בתוך הסדר המשפחתי. לנוכח התמורות ביחסים ההדדיים של ההורים וביחסים עם הילדים, משימתן הייתה לשמור על המשכיות.

לאחר הפוגרום של ליל הבדולח, ב-9 בנובמבר 1938, נעצרו במחנות הריכוז כשלושים אלף גברים יהודים, ומשפחות רבות נשארו ללא אב. תפקידן של הנשים היה עתה לדאוג לכל צרכי המשפחה. משימה נוספת הייתה השגת אישורי הגירה ואשרות כניסה ליעדי הגירה, שנדרשו כדי לשחרר את בעליהן העצורים. לשם כך פנו שוב ושוב לקונסוליות הזרות של המדינות המיועדות להגירה, והתנסו בסוג פעילות חדש שטרם הכירו בעבר. מאז ה-9 בנובמבר היה האס-אס האחראי הכמעט בלעדי לגורל היהודים. הפנייה לרשויות הס"ס והגסטאפו היו מלוות בהשפלות והטרדות אין קץ. ההמתנה הייתה בבחינת עבודה סיוזיפית.

בשנים 1938-1939 נעשה קשה עוד יותר לקבל אשרות כניסה (פרידלנדר 1997, 275--305). בשלב זה היה ברור לנשים שלא מדובר בהגירה מסודרת של כל בני המשפחה שאותה שקלו בעבר, אלא בניסיון לחלץ את בעליהן ולאפשר להם לברוח אל מחוץ לגבולות גרמניה, ובמקביל, לארגן גם את הצטרפותן לבעליהן עם ילדיהן בעתיד.

מכאן ואילך נפל עול פרנסת המשפחה על האישה, כמו גם נטל קבלת ההחלטות הקשות ביחס לילדים. כך למשל, החלטה גורלית בשאלה האם לצרפם ל"קינדר טרנספורט" (ראו בהמשך הדברים) או לנסיעה לארץ ישראל, הייתה האם צריכה לקבל בעצמה, ללא התייעצות עם בן הזוג העצור (זריז 1990). במציאות זו נפרמה לא רק המסגרת הכלכלית של המשפחה אלא גם האינטגרציה שאפיינה את המסגרת המשפחתית. גברים רבים לא שבו ממחנות הריכוז. גם במשפחות שבהן הצליחו הגברים לצאת מן הארץ, נשארו נשותיהם ובני משפחתם מאחור (פינר 2002) והקשר המשפחתי לא תמיד התאחה. בשנים שלאחר פרוץ המלחמה החמירה המציאות והקצינה לאין שיעור.

במזרח אירופה

לפני שאעבור לתקופת המלחמה במזרח אירופה אעיר הערות מקדימות אחדות על משפחות של יהודים בפולין בין שתי מלחמות עולם, שם התגוררו ערב פרוץ המלחמה כשלושה מיליון יהודים. התפיסות הפסיכולוגיות הרווחות היום ביחס לחשיבותם של מצבים נפשיים וסיפוקים נפשיים של ילדים והורים, לא אפיינו את החברה האירופית הכללית לפני מלחמת העולם השנייה, וגם לא את החברה היהודית (Bar-On and Chaitin, 2001, 17).

המצב הכלכלי הקשה בפולין גרם ליציאתם של ילדים רבים לעבודה בגיל צעיר. חוק חינוך חובה חינם חל על שש שנות הלימוד הראשונות בלבד. לאחר מכן נשכרו ילדים רבים כשוליות לבעלי מלאכה כדי ללמוד מקצוע וכדי לצאת מן הבית ולא להיות עוד נטל כלכלי על המשפחה מרובת הילדים. ילדים בני 12, שעבדו מחוץ לבית כדי לסייע בפרנסת המשפחה, היו תופעה מקובלת. בנות צעירות שימשו משרתות בבתיים של יהודים אמידים, חיו בתנאים קשים ונוצלו על ידי מעבידיהן.

תחרות אוטוביוגרפיות של בני עשרה בפולין, שיזם מכון יו"א[1] בשנות השלושים, מהווה תיעוד חשוב אם גם חלקי על מצבן הקשה של משפחות יהודיות במזרח אירופה בין שתי מלחמות העולם. החיבורים שהשתתפו בתחרות נכתבו בידי בני נוער שהתגוררו בערים בינוניות וקטנות, ולכן הם מייצגים רק את השכבה הכלכלית הנמוכה והחלשה בקרב יהודי פולין. כמו כן קיוו חלק ניכר מהמשתתפים בתחרות לזכות בפרס הכספי שהובטח למשתתפיו. אך גם בהסתייגויות אלה, עדיין ראוי לזכור, שהשכבה שהשתתפה בתחרות היוותה כשליש מן הציבור היהודי בפולין שלפני המלחמה וחשיבותם של החיבורים היא בהיותם מקור מידע בן התקופה, שאחרי החורבן הגדול היה קשה להשגה. (Shandler, 2002; Bacon, 2003).

אחרי החורבן הגדול זכרו ניצולים רבים את משפחותיהם באור אידיאלי. המציאות המשפחתית שלפני השואה נצבעה בצבעי העצב של האובדן. הניצולים, שבחלקם הגדול היו ילדים ובני נוער שאיבדו את משפחותיהם בתקופת המלחמה, והתקשו לזכור ולתאר את קשיי היומיום

של חייהם. בכל מקרה, גימדו חוויותיהם מתקופת השואה, את סבלות העוני והדלות של התקופה הקודמת. לנוכח הכאוס, האלימות והשרירות, ששלטו בחייהם בשנות המלחמה הארוכה, נראו העבודה הקשה והמריבות בין בני משפחה חלק מתופעות של עולם נורמלי. מרכיב נוסף בעיצוב הזיכרון של התקופה נוגע אולי לכך, שחלק ניכר מהניצולים נמנו עם השכבות היותר מבוססות, שהצליחו להחזיק מעמד בגטו עד לגירושים ואף למצוא קשרים בצד הארי ולהסתתר. זיכרונם שימר את תמונת עולמם שאבד ופחות את עולמם של בני השכבות החלשות בחברה היהודית. במזרח אירופה היה הכיבוש הגרמני מראשיתו מלווה באלימות קשה. פולנים ויהודים סבלו מזלזול והתעמרות, משרירות לב ומשימוש לרעה בכוח נגדם, בכל אחד מתחומי החיים. בעיני הכובשים הגרמנים היו הפולנים בני אדם נחותים, עבדיהם של האדונים (Lukas, 2001), ואילו יהודי מזרח אירופה היו בעיניהם נחותים אף מאחיהם היהודים בגרמניה. לכולם לא היה מקום בסדר החברתי של הרייך בן אלף השנים והם נועדו להיות מחוץ לכל מסגרת חברתית. עריה המרכזיות של פולין, כגון ורשה ולודז', שם היו מרוכזים יהודים רבים, נפגעו קשות בהפצצות ובהפגזות ותושביהן נשארו ללא קורת גג. ההגבלות על תנועת היהודים החלו מיד בשבועות הראשונים של הכיבוש, כמו גם סימונם בטלאי צהוב. שלושת השלבים הראשונים של ההכנות הביורוקרטיות למדיניות כיבוש אלימה כנגד היהודים - סימון, הפרדה, וגזילת הרכוש - הסתיימו במהירות בריכוז וכליאה של רוב יהודי פולין בגטאות (יחיל 1987).

ראוי להדגיש, שבשטחי מזרח פולין ובארצות הבלטיות, שעל פי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, סופחו בסתיו 1939 לברית המועצות, החל הכיבוש הגרמני רק ביוני 1941, בעקבות ההתקפה על ברית המועצות (מבצע ברברוסה). בשטחים אלו נערכו רציחות המוניות של יהודים בידי האוכלוסייה המקומית. את הרציחות ביצעו קבוצות של לאומנים מקומיים, תומכי הנאצים. את מלאכתם השלימו עוצבות המבצע הנאציות (איינזאצגרופה). במשך כחצי שנה נרצחו באזורים אלה למעלה ממיליון יהודים. הם עברו במהירות את תהליכי הסימון, הבידוד והריכוז, ונכלאו בגטאות (יחיל, 1987). כל הפעולות הללו העמידו את הנשים היהודיות במצב חדש.

בראשית הכיבוש הנאצי היו הסכנות שנשקפו לגברים רבות מאלה שנשקפו לנשים: הגברים נחטפו או נשלחו לעבודת כפייה בערים או למחנות לעבודת כפייה; הם היו מוקד לתעלוליהם של חיילים או אנשי ס"ס הגרמנים ולהתעללות של פולנים. עובדים של מעסיקים יהודים, מתחרים בעסקים, וסתם אנשים ששמרו טינה ליהודים, ביטאו את איבתם לגברים, בהם ראו את המושא הראשי לעינויות ולתחרות כלכלית. התקנות של שלטון הכיבוש הנאצי שללו מהיהודים את הרשות לתקן בתי עסק שנפגעו בהפצצות ובהפגזות וגם להעסיק לא יהודים. בטרם חלפו חודשים אחדים של כיבוש, נשללה בעלותם על עסקיהם. הללו הועברו לגרמנים מקומיים או לפולנים. וכך בתוך חודשים ספורים חוו יהודי פולין את המהלך האלים שעבר על יהודי גרמניה בשש שנים ולמעלה מזה. (עופר וויצמן, 1999).

עלינו לשאול אפוא, כיצד יכלו הנשים לתפקד במשפחה שעברה זעזועים כה רבים ולהסתגל למצב החדש. נשים רבות, שבעליהן גויסו לצבא הפולני ולא שבו או נשלחו לעבודות כפייה, נשארו לבדן. לעיתים, ברחו הבעלים בעידודן של הנשים, שהעריכו כי מצב הגברים יהיה קשה ממצבן. בכל המקרים אבד מקור הפרנסה של המשפחה. נשים רבות נותרו לעמוד בראש משפחה ללא פרנסה, כשהן מטופלות בילדים בגילאים שונים, אשר בצוו השלטון נשללה מהם המסגרת החינוכית. היה עליהן לנהל את חיי היומיום בתנאים קשים ביותר, ליטול על עצמן תפקידים חדשים בבית ופעילות חדשה בתחום הציבורי, בצד הדאגה לבעל שנחטף והניסיונות לשחררו. לכאורה, נראה מצבן של הנשים במזרח אירופה בשנות השלושים דומה לתיאור שלעיל על האמהות בגרמניה לפני המלחמה. אך בפועל היה מצבן חמור יותר. המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים במזרח אירופה, המחסור החמור במזון, וריבוי הילדים במשפחה היהודית המזרח אירופית היותר מסורתית וכן המצב הכלכלי הירוד של מגזרים רחבים יותר, כל אלה יצרו מציאות קשה הרבה יותר.

ההזנה של המשפחה

בחיי היום יום הקשים האלה הייתה הזנת המשפחה נושא חשוב ומרכזי בחייה של האם. היא הייתה אחראית על אספקת המזון וחלוקתו בין בני המשפחה. את רגשותיה האימהיים ורצונה להיטיב עם בני משפחתה, ביטאה האם היהודית ביצירתיות בהכנת התבשילים. כך היה גם כאשר התנאים הכלכליים היו קשים והן נזקקו לסיועם של ארגוני עזרה וצדקה. אף על פי שהמבנה הכלכלי בגטו לא היה זהה למצב ששרר לפני המלחמה ולפני הכניסה לגטו, הרי גם במצב החדש היה יתרון לנשים שבאו ממעמד כלכלי גבוה ביחס לנשים ממעמד כלכלי נמוך. משפחות שהצליחו להעביר לגטו חפצים בעלי ערך כגון: חפצי בית, מטבע חוץ ותכשיטים, יכלו להמירם במזון. היכולת להשיג מזון ולהפיק ממנו את המרב הייתה המרכיב המרכזי בסיכויי ההישרדות של המשפחה. כך היה בכל הגטאות עד התחלת הרציחות ההמוניות.

ככל שהצליחו הנשים היהודיות להוכיח מיומנות גדולה יותר בהזנת המשפחה בתנאים הקשים ובמצוקה, וככל שהיו יצירתיות יותר בשימוש במזון הדל שעמד לרשותן, כן גדלו הסיכויים של בני משפחתן לשרוד ב"תקופות השקטות" של הגטו. רובן לא יכלו למחסור. בגטאות הגדולים בוורשה ובלודז' שרר רעב של ממש, שהתבטא בבטן נפוחה, בחולשה כללית ובמחלות שונות, שנבעו ממחסור באבות המזון ובוויטמינים. התוצאה הקשה הייתה מוות המוני מרעב של ילדים, זקנים ומבוגרים. בגטאות הקטנים היה המצב יחסית טוב יותר, בעיקר במקומות שניתן היה לקיים קשרים עם האוכלוסייה הלא יהודית. אך גם במקרים אלה מילא המעמד הכלכלי והיכולת להמיר דברי ערך, או אפילו מלבושים או חפצי בית במזון, תפקיד מכריע בסיכויי ההישרדות של המשפחה.

חלוקת המזון ליהודים במזרח אירופה - מבחינת כמותו, הרכבו ואיכותו - מעידה על מדיניות של הרעבה מכוונת של השלטון הנאצי. המחקר מלמד על הוויכוח שהיה קיים בקרב השלטונות הנאציים, בין אלה שגרסו הרעבה מכוונת של היהודים ובין אלה שראו יתרון בניצול כוח עבודתם עד להחלטה הסופית על גורלם. היהודים העריכו שכוונת הגרמנים היא הרעבה מכוונת (Browning, 1992, 68-121). בקצבה של כמה מאות קלוריות ביום לא היה די לקיום, לכן נאלצו היהודים למלא את החסר באמצעות הברחות בשוק השחור.

השגת המזון דרשה את המאמץ העיקרי להמשך הקיום. האחריות להפיכתו ל'ארוחות' הוטלה על הנשים. האמהות ראו במילוי תפקידן זה לא רק ביטוי לאחריותן כאמהות, אלא גם כדרך להבעת רגשותיהן. כמו בעבר גם בגטו הייתה המזון וה'בישול' הטוב, דרכה של האישה לבטא את רגשותיה. גם בתנאים אלה נשמר סמל ההצלחה המסורתי היהודי של "אשת חיל", כבעבר. ביומנים בני התקופה וביזכרונות שכתבו הניצולים, אנו קוראים פרטים על מאמצייהן של האמהות להכין את הארוחות, ועל ה'תפריטים' החדשים - מלא כלום, שנוצרו בגטו. כך לדוגמה: קציצות מקליפות תפוחי אדמה וקליפות של סלק, כבד קצוץ ממיני ירקות שחולקו בגטו, או מרקים שעיקר תכולתם מים. בעדויות שנגבו מייד לאחר המלחמה, על ידי הוועדה ההיסטורית בפולין, מתייחסים העדים לא פעם בהומור לטעמים השונים שהיה למזון בגטו, מר כמרה, לביבות קפה וכדומה. זהו הומור עצוב המבטא את בדידותם של המעידים. [2]

העדויות בנות התקופה מספרות, שנשים התמודדו עם הרעב ביתר הצלחה מהגברים. אמהות היו חוסכות ממנת המזון שקיבלו במקומות העבודה כדי להביאה הביתה לילדים. אין לומר שאבות לא עשו זאת, אולם דומה שהתנהגותן של האמהות שחסכו ממזונן לילדיהן ולעתים גם לבני זוגן, ביטאה גם המשכיות של מסורת, שהייתה מקובלת במשפחות מצוקה, שבה האם הייתה תמיד האחרונה בתור לסיפוק צרכיה. לא אחת תמהים כותבי היומנים כיצד יכלה האם לוותר על מנת המזון הזעומה ובכל זאת להחזיק מעמד, או כיצד סיגלו האמהות לעצמן את היכולת לחוש ברעב פחות מאשר הגברים או הילדים. אנו קוראים גם על המאמץ של אמהות לחגוג ימי הולדת או חגיגות אחרות, באמצעות הכנה של עוגה מאולתרת, או ארוחה חגיגית סביב שולחן עם מפה, אף על פי שהמזון שהוגש היה מועט ביותר (Unger, 1998).

המקורות מלמדים, שילדים יהודים בפולין בתקופת הכיבוש הנאצי שינו מהר מאד את מעמדם כילדים והיו לחלק חשוב בארגון החיים של המשפחה ובדאגה להשגת מזון. רבים מתארים את

מצוקתן של האמהות, שילדיהן הסתובבו בחוצות הגטו ועסקו בהברחה. על חלקם של הילדים במסלול ההברחה בגטו כותב עמנואל רינגלבלום:

ברחוב שיינה מתנהלת ההברחה בדרך זו: פועל ניקיון עומד מהעבר השני של החומה ומטאטא בהתמדה. דרך הפרצה שנועדה לניקוז מי גשמים הוא דוחף פנימה מצרכים שונים במטאטא ודרך אותה פרצה הוא מקבל כסף. זרקה זוחלים ועוברים ילדים כחושים בני 3 - 4 המקבלים את הסחורה מהעבר ההוא. ונקל לשער מה עובר על אם שילדה נתון בכל רגע לסכנת מוות (רינגלבלום, 1992, א, 278).

אחים ואחיות גדולים דאגו לילדים הקטנים. יחד אתם עמדו בתורים הארוכים למים וללחם. הם החליפו את האם בעבודות הבית, ומשהגיעה האם לעת ערב, לאחר שעות ארוכות של עבודה או התרוצצות בסדור עניינים, בפעולה למען שחרור הבעל, הבן או האח, ציפו ממנה הילדים שתכין את הארוחה הדלה ואף תחלק אותה באופן שוויוני בין כל בני המשפחה. האמהות חיו בחרדה מתמדת מפני כובד האחריות המוטלת עליהן גם במקום העבודה וגם בעבודות הבית. ולסיום נושא זה קטע קטן מיומנו של דוד שיראקוביאק, נער בן 16 מגטו לודז', הכותב על אמו, לאחר שרופא בגטו סימן אותה כחלשה מבחינה פיזית, ולפיכך מיועדת לגירוש: אימא הקטנה והרזה, שכל כך הרבה אסונות עברו עליה, שכל חייה היו קודש לאחרים, קרובים וזרים, שאילולא גנב ממנה אבא את מזונה, אולי לא הייתה נלקחת בגלל התשיות. אמי המסכנה, שתמיד קיבלה על עצמה הכול ברצון והמשיכה להאמין באלוהים, הוכיחה עכשיו מודעות מלאה למצב, ולמרות העצבנות הגדולה, דיברה אתנו בפטליזם ובהיגיון קורע לב על גורלה. היא הסכימה כשאמרתי לה שהיא מסרה את חייה בכך שהייתה מלווה ונותנת מצרכי מזון, אבל היא דיברה בחיוך מריר כל כך שראיתי שאין היא מתחרטת כלל, ואף על פי שהיא אוהבת את חייה והם יקרים לה, קיימים בשבילה ערכים גדולים מהחיים כמו אלוהים, משפחה... היא נפרדה מכל אחד מאתנו בנשיקה... והלכה במהירות לקראת גורלה (Sierakowiak, 1996, 219).

שמירה על הניקיון ועל הבריאות

בצד הקושי בהשגת מזון הייתה גם השמירה על הניקיון והבריאות מטלה כמעט בלתי אפשרית. תנאי המגורים הקשים - לעתים ארבע חמש משפחות בדירה, ותנאי התברואה בגטאות בדרך כלל, הקשו על שמירת הניקיון האישי והציבורי כאחד. עדותה של אחות מגטו ורשה (שמה אינו מופיע בתיעוד) משקף את המציאות הקשה בשכבות העניות בגטו. האחיות, שהתבקשה לטפל בילד חולה בבניין שהיא גרה בו, מתארת את מגורי המשפחה הענייה במרתף (יש לזכור שבנייני המגורים הכילו מאות רבות של אנשים וכאמור משפחות אחדות חלקו דירות):

אני הולכת בעקבות האישה המובילה אותי. מסביבי חושך מצרים. הגענו למקום בתחתית הבית. אין חשמל. בפינה דולקת מנורת נפט... הילד שוכב מכוסה שמיכה, ללא מצעים, לבוש חולצה מלוכלכת... אני מבקשת שיאירו לי את המקום לזריקה... אני מסתכלת סביבי. בפינה שוכבים על הקש שני ילדים מלוכלכים מכוסים סמרטוטים. גם בפינה השנייה שני ילדים. ילד גדול יותר מחזיק את הנר. מופיעה אמא ומרימה את הילד החולה. המכוסה כולו צואה. היא מנסה לנקות אותו בסמרטוט רטוב. זה מספיק לי. אני מוצאת לי מקום נקי ועושה את הזריקה... אמו של הילד הלכה לכבס והשאירה אותי. [3]

המחסור בסבון ובמים לרחצה ובחומרי הסקה לחימום הבית, והיעדר כל תנאים לכביסה, הכתיב את רמת הניקיון האישי. בגדים שבלו לא ניתן היה לחדש. במצב זה לא יכלו הנשים, ולו היעילות ביותר, לשמור על ניקיון בני המשפחה והמגורים, תפקיד שהיה תמיד מתפקידי האם. רמת הניקיון הציבורי ותנאי התברואה, היו ירודים ביותר בכל הגטאות. הגטאות הגדולים והבינוניים הוקמו בדרך כלל בשכונות העניות של הערים. כך היה בקובנה, בוילנה, בלודז' ועוד. לשכונות האלה גורשו לא רק יהודי העיר אלא גם יהודים מערי השדה. הגידול הרב במספר התושבים שיבש

לחלוטין כל איזון בין מערכת התברואה והשירותים. האשפה נערמה בחצרות הבתים, בורות הספיגה עלו על גדותיהם, והחצרות והבתים מלאו ברפש. על אף המאמצים הרבים של הנהגת הגטאות, לא נמצאו לבעיה פתרונות סבירים. היעדר התנאים לשמירת הניקיון האישי של תושבי הגטו וחסולם של שירותי התברואה הציבוריים, גרמו להתפשטות מגפות, בעיקר טיפוס הבהרות. התמותה בגטו ורשה הייתה חסרת תקדים: בשנת 1941 מתו בגטו 43,239 איש מכ-400,000 דרי הגטו. כ-10% מבין המתים היו ילדים. בשלושת החודשים הראשונים של 1942 מתו 12,698 איש בגטו, כ-15% מהם ילדים (טרונק 1953, 93). עם זאת, לא בכל הגטאות היה המצב נואש במידה שווה. בוילנה הצליחו להשתלט על הזוהמה שנערמה בחוצות בחודשים הראשונים להקמת הגטו, וכך גם בקובנה ובמקומות אחרים. ההבדלים נגזרו מגודל הגטו ומספרם היחסי של המגורשים וחסרי הבית. מספרם הגבוה של המגורשים מערי השדה בגטו ורשה, היה הגורם המכריע לתנאים הקשים ששררו בו.

לנוכח המציאות הזאת ניצבו האמהות חסרות אונים. הן ניסו נואשות לשמור על בריאות ילדיהן. לא אחת נאלצו להאכיל ילד חולה על חשבון הילדים האחרים במשפחה. מקצת האמהות הרימו ידיים והחליטו שמוטב להן למות עם ילדיהן ולא להוסיף לחיות בתנאים קשים כל כך: הן שכבו עם הילדים בחדרים מוזנחים, רעבו וגססו. מקצת האמהות יצאו לפשוט יד בתקווה שמישהו ירחם עליהן ועל ילדיהן. אמהות אחרות אזרו את שארית כוחן ומצאו דרכים מדרכים שונות לשמור על הילדים. אסתר לוריא מספרת על הנעשה בגטו קובנה:

אני לא הפסקתי להתפלא כשראיתי איך נשים עדינות, שהיו תמיד חולות בזמנים הטובים, נעשות חזקות בתנאים האלה. בייחוד נשים שהיו להן ילדים, כלל לא ידעו מעצור. ואפשר להגיד שהילדים היו פורחים בגטו והיו מתפתחים יפה בתנאים הקשים האלה. השמחה היחידה שעוד נותרה להורים - הילדים. ואם לקחת בחשבון, שכל כך הרבה נשים נשארו בלי בעלים, וכל חייהן היו הילדים, יבינו, שהאמהות היו מעמידות את עצמן בסכנת חיים מבלי אפילו לחשוב על כך. עובדה היא, שהנשים בגטו הראו יותר מרץ והסתגלות לתנאים מאשר הגברים. אמת היא, שהיה יותר מסוכן לגבר לעבור על איזה חוק מאשר לאישה. לנשים בכל זאת היה היחס לא כל כך אכזרי. ואולי האישה גם לא הרגישה בצורה כל כך חריפה את ההשפלה ואת חוסר החופש, היא ראתה את האפשרויות של היום וניצלה אותם מבלי להתחשב על איזה רקע נעשה. ובאמת ברוב המקרים היו הנשים המפרנסות של המשפחה בגטו. [4]

פרידה

הפרידה ליוותה את האמהות היהודיות מאז עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ובאירופה הכבושה. הורים נפרדו מילדיהם ושלחו אותם באלפיהם מן הבית שאמור היה להיות מקום המבטחים, למקום זר ובלתי ידוע. לפני פרוץ המלחמה ובשנה הראשונה של המלחמה נשלחו למעלה מ-10,000 ילדים באמצעות עליית הנוער לארץ ישראל. הילדים היו צריכים להסתגל לחיי מוסד, בארץ שהייתה זרה להם ואת שפתה לא ידעו. רבים נקלעו למסגרת חינוכית אידיאולוגית שערכיה לא תאמו את ערכי בית הוריהם או את האקלים התרבותי שממנו באו (גלבר 1990, 186–222). ההורים, שידעו שילדיהם נשלחים למסגרת תובענית, שבה יעסקו הן בלימוד הן בעבודה, דאגו לשלומם של הילדים ולקשיי הסתגלותם. הם גם ידעו שהשפעתם על המתרחש מצומצמת ביותר. אנו קוראים את הדברים הבאים במכתבה של שרה קופלר לבתה קלרה, שיצאה לארץ ישראל במסגרת עליית הנוער והייתה בבית צעירות מזרחי:

אני מקווה שיסדרו אותך בעבודה קלה יותר. הנושא הזה מעסיק אותי רבות, אינך יכולה לתאר לעצמך עד כמה. קשה לי להבין שאתן מסודרות בעבודה של כיבוס וגיהוץ במשך שבועות רבים ברציפות. איך אפשר להטיל עבודה קשה כזו על ילדים שעוד לומדים? אל תתרגזי שאני כותבת כך, את אולי תאמרי שאני מגזימה בדאגותיי, אבל את מכירה אותי. הרי את יודעת שזו הדאגה לך, נשמה אהובה שלי (יובל, 1998, 63).

בשנת 1939, בעקבות "ליל הבדולח", נתנה ממשלת בריטניה את הסכמתה לסייע ליהודי גרמניה. כ-10,000 ילדים יהודים נשלחו מגרמניה לאנגליה. קבוצה זו מנתה בנים ובנות בגילאי 12–17, וזכתה לכינוי "קינדר טרנספורט". באנגליה, שוכנו מקצת הילדים במחנות ובמוסדות ומקצתם גרו אצל משפחות שלא הכירו. רוב המשפחות הקולטות היו לא יהודיות. הילדים נקלעו לארץ זרה שאת שפתה לא ידעו, ומנהגיה ותרבותה שונים וזרים להם. בשנה הראשונה, עדיין ציפו בכיליון עיניים להצטרפות הוריהם. תקופה זו זכורה לרבים מהם כקשה בחייהם. גם לאחר שפרצה המלחמה, והיה ברור שההורים לא יוכלו להגיע לפני סיומה, היו ימיהם של רבים מהילדים קשים ומלאי געגועים. גם גורלם של ההורים שנותרו מאחור היה קשה מנשוא. על אף שימחתם על הצלת ילדיהם, נותרו ההורים ללא ידיעה מי יקלוט את ילדיהם ולידי אלו משפחות יימסרו. הם דאגו לזהותם של הילדים, וגעגועיהם היו רבים. וכך מתארת בזיכרונותיה מרתה אפל מדורטמונד שבגרמניה, שם כיהן בעלה ארנסט אפל כרב:

משימתי הקשה ביותר היתה ארגון משלוחי הילדים אל ארצות חוץ - אל ארצות הברית, אל ארץ ישראל, אל אנגליה ואל איטליה. לבי דימה תמיד להיקרע בהיותי עדה להיפרד ילדים מעל הוריהם. אף על פי כן, היו אלה ההורים שפנו אלינו, הפצירו בנו וחילו את פנינו לשלח את ילדיהם מהר ככל האפשר, שכן לא היו מסוגלים עוד לראות את ילדיהם מתייסרים בגין הרדיפות והשנאה. באהבתם הזולתנית נכוננו ההורים להקריב את היקר להם ביותר, ובלבד שיינתן לילדיהם לגדול בשלום ובחירות (ריכרץ, 1993, 373).

ובהמשך היא מספרת על הפרידה של הורים מילדיהם בברלין, בתחנת הרכבת שהובילה אותם אל מחוץ לגבולות גרמניה:

ביום המיועד יצאתי עם קבוצת ילדים יהודים מדורטמונד אל ברלין. ילדים יהודים מכל רחבי גרמניה נועדו להתקבץ שם ולהישלח לארץ ישראל במשלוח גדול... עדיין הייתי מזועזעת מאוד מסצנות הפרידה הטרגיות שהייתי עדה להן בדורטמונד, ושרתה עלי ההרגשה שלא יהיה בי הכוח לשוב ולעמוד במעמד המכאיב הזה. הרציף של בית הנתיבות הברליני הגדול היה גדוש באבות ובאמהות, עד אפס מקום. פרט להורים לא הותר לאיש לצאת אל הרציף... שוב עמדתי על הרציף וראיתי את הרכבת יוצאת לאיטה ומרחפת-חולפת על פני. בלט לעיני כמה דממו הילדים. עתה, בראותם את יקיריהם בפעם האחרונה, כבתה ההתלהבות שבקלסטר-פניהם הצעירים. הרבה ילדות קטנות, שצחקו אך לפני שעה קלה, שרובו עכשיו את זרועותיהן מפתח החלון, כדי ללחוץ ידי אבא ואמא בפעם האחרונה, וכל אותה השעה זלגו דמעות על לחייהן, אף ראיתי פני נערים רבים מתעוותים לכדי חיוך מאולץ... הממחטות המתנפנות נעו זה כבר, ולא היה עוד כל זכר לאושת הרכבה היוצאת, אך המוני הורים עמדו עדיין מחרישים וקופאים על עומדם ותלו את מבטיהם במקום שבו לא היה עוד דבר... לפתע הגיעה זעקה אל אוזני וראיתי אנשים מתקבצים בריצה. "אישה אחת התעלפה", אמר פלוני. הבהילו רופא. שתיקה בת דקות אחדות עמדה בחלל הרציף בשעה שהרופא בדק את המסכנה. כעבור שעה קלה חלף לחשוש ספקני על פני ההמון, ולבסוף תפסתי גם אני, שעמדתי בשורה האחרונה: "נפחה את נשמתה", עוד התאזרה ללוות את ילדה עד סף החיים החדשים ואז דמם ליבה (שם, 373–374).

קשה אף יותר היה מצבם של הורים ששלחו את ילדיהם לארץ ישראל בעלייה בלתי חוקית, ואשר סיכוייהם להגיע למחוז חפצם לא היו בטוחים כלל. כך עלה בגורלה של קבוצת ילדים מגרמניה ואוסטריה, שיצאו בדרכם לארץ במסגרת עליית הנוער בקיץ 1939, אך המלחמה שפרצה בעודם בדרך, מנעה מהם להמשיך. בדרכם נקלעו לחודשי המתנה ארוכים ביוגוסלביה, בסלובניה ובאיטליה. הקבוצה ידועה בשמה, "ילדי וילה אמה", על שם מקום שהייתם באיטליה. לאחר נפילת מוסוליני וכיבוש איטליה בידי הגרמנים הצליחו מארגניהם, ובראשם יושקו אינדיג, צעיר בן 22, איש השומר הצעיר מיוגוסלביה, להעבירם לשוויץ. אל הארץ המובטחת הגיעו רק לאחר תום המלחמה, והם שבעי נדודים וחרדות. כל מקום אליו הגיעו היה עוד תחנה בדרך בריחתם

מציפורני הנאצים ובדרכם לארץ. ההורים נותרו מאחור ובלבם זיכרון שעות הפרידה המאולצת וכבדת הרגשות בגרמניה בקיץ 1939. בשנות נדודיהם של הילדים האלה אבדו הוריהם בפעולות הרצח הגרמני (אורביטו 2001; 2008 [בדפוס]; ויינר ועופר 1992, 37–19, 86–89). הדוגמאות שצינו עד כה, מתארות פרידה מתוכננת של הורים מילדיהם כדי שייצאו למסע הצלתם. אולם מנקודת ראותם של הילדים היה מסע זה מלווה בכאב רב, בעגמת נפש ובגעגועים עזים. לא תמיד הבינו הילדים את אילוצי הוריהם וחיכו עד בוש שהוריהם ימלאו את הבטחתם ויצטרפו אליהם. משנכזבה תוחלתם, חשו רבים מהם נבגדים וחויית הנטישה הייתה לחוויה המעצבת של חייהם. רק בפרספקטיבה של עשרות שנים התפנו הילדים, שנעשו אבות ואמהות בעצמם, להבין את כאבם של הוריהם. רק כהורים וסבים יכולים היו להעלות בדמיונם את כאב הפרידה של אב ואם. רק אז, מעבר למסך הרגשות שנותרו כבדים ומעיקים, נקלטו גם התובנות של הצלתם ומשמעות ההקרבה של הוריהם. הילדים שהיו להורים, יכלו להתבונן במבט חדש אל חויית הפרידה מהוריהם, במבט של חסד וחמלה על הוריהם ועל עצמם גם יחד, ומשהו מהכאב והציפייה שלא התגשמה, התרכך (Kangisser, Cohen, 2003).

הפרידה לאחר פרוץ המלחמה

הפרדת הורים מילדיהם, לאחר פרוץ המלחמה, בעיקר במזרח אירופה, הותירה בלב ההורים קרע שלא יאוחז לעולם. רינגלבלום כותב ביומנו: מקרה מזעזע בילד בן שלוש, בנו של פליט. שוטר זרק את הילד בשעת נסיעה לתוך השלג. האם קפצה [מהעגלה] כדי להציל אותו. השוטר איים עליה באקדחו. האם השיבה כי בלעדי הילד אין טעם לחייה. ואז איים הלה לרצוח את כל היהודים שבעגלה. האם הגיעה לווארשה וכאן יצאה מדעתה (רינגלבלום 1992, א, 248).

ילדים נשלחו אל הבלתי נודע. אל מקומות שאין בהם לא חמלה ולא רחמים. שם, במקומות אלה, סבלו, נוצלו על ידי הסביבה וחיו נתונים לחרדות קשות. אמהות ידעו שגורל ילדיהם אינו ידוע. הן התייסרו מפני קוצר ידן להגן עליהם בעצמן. אמהות רבות התלבטו בשאלת ההוצאה של הילדים מחסותן בגטו. סבינה גלוצרוביץ, אחות בבית החולים היהודי צ'יסטה בוורשה, מספרת שאחרי הגירוש הגדול של קיץ 1942 החליטה להעביר את בתה בת ה-12 אל הצד הארי של העיר. זו הייתה התלבטות קשה בעבורה ותקופה ארוכה נמנעה מלעשות זאת:

חשבתי בכל מחיר להציל את בתי גם אם אצטרך להיפרד ממנה. בצד הארי היתה בת דודה של בעלי... באותו זמן לחמתי כל יום עם בתי כדי לשכנע אותה שעליה לצאת. היא סירבה בתוקף. היא אמרה שהיא לא רוצה להיות יתומה מאושרת לאחר מות הוריה. שכנעתי אותה שאם תצא מן הגטו תוכל להציל אותי מהצד ההוא ואני את בעלי בהמשך... מהקרוכים שלי נשאר רק בעלי, כי אמי וחמש אחיות וילדיהם כבר הושמדו. **ועכשיו כדי להציל יצור יקר ביותר בעולמי הפרדתי אותו ממני בעצמי.** המחשבה על בתי לא עזבה אותי לרגע. בתנאים אלה המשכתי לעבוד ועשיתי הכול - שטפתי וניקיתי רצפה - כל מי שלא עבד נלקח על ידי הפושעים שהיו פורצים לבית החולים באופן פתאומי. [5]

אולם משלב מסוים בהתפתחות המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים, ידעו האמהות שהמוות ודאי ולכן היו מוכנות לעשות כמעט כל דבר כדי להציל את ילדיהן. אמהות הניחו את ילדיהן על מפתן מנזרים וכנסיות ועל מפתן בתי מגורים, בתקווה שיימצאו להם מושיע ויצילים. אמהות שלחו את ילדיהן כדי שיברחו בכוחות עצמם או ישוטטו בעיר, בתקווה שימצאו את דרכם ולא יישלחו לאבדון.

אסתר לוריא, שנקלעה לגטו קובנה עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות, חיה שם עם אחותה ומשפחתה. לוריא מתארת את הניסיונות הנואשים להבריח את הילדים אל מחוץ לגטו ועם זאת את ההתלבטויות הכרוכות בכך:

היתה אורגניזציה מסובכת בגטו בקשר להברחת ילדים. וכן צריך לציין, שהעזרה ההדדית היתה כללית. לעזור, להוציא ילד - זה היה כאילו תפקיד קדוש, ויהיה זה שוטר יהודי או מי שעמד בתפקיד שיכול היה לעזור, במקרה זה היה עוזר לפי יכולתו, ואפילו מסכן את עצמו. מי שרק הייתה לו האפשרות לשלוח את הילד לאיזה מקום - למכרים, או אפילו לזרים שרצו לקבל אותו בכסף עשה זאת. אבל כמובן לא לכולם הייתה אפשרות. במשך הזמן כשהברחת ילדים קיבלה צורה המונית כמעט, התחילו הגרמנים לערוך חיפושים אצל הליטאים ולהכריז על פרסים תמורת כל ילד יהודי שיימסר לגסטאפו. אז הגויים התחילו לפחד ונעשה קשה מאד. אבל היו הרבה הורים, שמטעמים פרינציפיוניים לא רצו למסור את ילדיהם. היו ויכוחים בלי סוף על הנושא הזה בין הורים. אחותי השתייכה לאלה שאמרו, שבשום אופן לא ימסרו את הילדים, שאינם רוצים שהילדים יגדלו בין הגויים, ועוד יחונכו להיות שונאי יהודים. אמהות אמרו שהן רוצות למות ביחד עם הילדים, ואם היו מתארים להן את האפשרות שייקחו מהן את הילדים והן תשארנה, אמרו שברגע זה תדרושנה שיהרגו אותן. הצורה הפופולארית בגטו להצלת ילדים הייתה בנית מקומות מחבוא, 'מלינות', כפי שקראו לזה. [6]

שלום אילתי מתאר בזיכרונותיו את בוקר הפרידה מאמו, שאותה לא זכה עוד לראות: בעצם לא רציתי לצאת אותו בוקר, להגיח מתוך האפלולית החמימה של אימא וחדרנו היחיד, ולהיערך ליציאה. אך היה הכרח בדבר. הסידורים הושלמו ועתה הכול היה תלוי במעבר המוצלח דרך המשמרות... הדברים התרחשו כה מהר וללא תקלות, עד שהתקשיתי לתפוס את שחלף עלי בהרף הזמן הקצר. לאמתו של דבר גם היום אינני בטוח שעיקלתי את שאירע לי אותו בוקר. אבל למחרת הגיעני מכתבה הראשון של אמי, רשום על פתק מגולגל, לקרוא ולשרוף: "ראיתיך ילדי, מתרחק" - כך כתבה, ולא אשכח זאת - "עולה לבדך אל החוף, חולף על פני משמרות ואנשים בדרכך אל החופש. עוד יבוא יום ויעשו סרט על הבריחה המופלאה שלך מן הגטו". אני שולחתי על ידי אימא, כמשה בתיבה, אל חוף החיים. את סיפורי רוצה אני אפוא להקדיש לאמי. היא נתנה לי חיים פעמיים, ואת חייה שלה לא השכילה להציל אפילו פעם אחת (אילתי, 1999, 11-12).

הפרידה העצובה והקשה מכול בין הורים לילדיהם הייתה דווקא הפרידה למען החיים. פרידה שהכילה גם את ניגודה - את מותו של הקשר המסוכך שבין האם לילדיה. מוטיב כואב זה ליווה את האמהות בשואה, והוביל להיפוכה של ההתנהגות הטבעית. למען הבטחת חיים לבן ולבת נאלצת האם ליזום פרידה ולחדול מלהיות הקרובה, השומרת והמסוככת. להיוותר עם הגעגועים הכוססים שאינם מרפים. ילדים רבים אבדו בדרכים. ברוב המקרים נשארו הילדים ללא הוריהם, שנספו. לעתים ניצלו ההורים ללא ילדיהם, ולעתים רחוקות מצאו אב או אם את ילדם והנה הם זרים, שונים, עמוסי רגשות קשים ומעורבים. לעיתים, לא יכלו בני המשפחה לאחות את הקרעים גם לאחר שנים ארוכות, אף על פי שההורים והילדים כאחד ידעו את נסיבותיה הטרגיות של הקריעה. נראה, כי במהלך השנים שחלפו, נסדק המרכיב הבסיסי ביותר בקשר שבין ילד להוריו - חומת המגן שאמורים הורים לספק לילדיהם בנוכחותם הפיזית. הורים מעטים הצליחו לשמור על קשר עם ילדיהם לאחר ניתוקם. רק במקרים ספורים כתבו ההורים מכתב פרידה אחרון לילדיהם. משלוח פתק לילד הנמצא במסתור היה כרוך בסכנת חשיפת מקום המסתור של הילד ובסיכון המשפחה המגוננת. פתק מעין זה יכול היה להסגיר את הילד ואת המשפחה המגוננת. זאת ועוד, פתק מעין זה להגביר את געגועיו ולפגום במנגנוני ההגנה שלו, שבאמצעותם ניסה דווקא להדחיק את זיכרון הבית והמשפחה. ובכל מקרה, גם אם שלחו אמהות פתק לילדיהם, סיכוי לקבל מענה, כמעט ולא היה.

לכן מרגש ומרשים כל כך הוא ספר המכתבים שפרסמו מנחם מאיר ופרדריק ריימס, **האם העצים פורחים אצלכם?**. במכתב מ-10 באוגוסט 1942, ערב גירושה לאושוויץ, כותבת האם המיוסרת:

רק שורות אחדות לפני הנסיעה - אינני יודעת לאן פנינו מועדות, איננו מצטערים כלל שאנו משאירים אתכם מאחור, אתם מוגנים טוב יותר, אולי תשמעו את הכול. היו בריאים. כל טוב ונשיקות מאמכם... מנפרד והיינץ היקרים, היו טובים האחד לשני - אלה דאגותיי (מאיר וריימס, 2001, 103-102).

לכאורה זהו הביטוי המנוגד ביותר לרגש הטבעי של האם הכותבת, שאינה מצטערת שילדיה נשארים מאחור. אבל למעשה מכתב זה משקף את כברת הדרך הארוכה שעשתה האם מאז גורשה מביתה בהופנהיים שבמדינת באדן בדרום גרמניה למחנה גירס בצרפת, ואחר כך לשורה של מחנות אחרים, עד לגירוש הסופי לאושוויץ. לאחר כשישים שנה ה"ילדים" מספרים: באחד הימים הודיעו לנו ההורים כי נתנו את הסכמתם לכך שנעזוב את המחנה - עם ילדים אחרים - ונעבור לבית ילדים אי שם בצרפת. הם הסבירו לנו שזה לטובתנו, כי הרי התנאים במחנה היו בלתי נסבלים, וגם נקבל יותר אוכל... איננו זוכרים מה הרגשנו או כיצד הגבנו... פרד: אני זוכר את אבא עומד ליד המשאית - והוא בוכה ומשביע אותי, המבוגר יותר, להשיג על אחי הקטן, שטרם מלאו לו תשע שנים. מנחם: אני זוכר את אבא מרים אותי על המשאית ומסתכל לתוך עיני. כיום אני מנחש שהוא בוודאי אמר לי "היה ילד טוב ושמע בקול אחיך הגדול"... אינני זוכר את תווי פניו. אבל אני רואה לנגד עיני עיניים כחולות, גדולות ועצובות. את אמא, שלא הספקנו להיפרד ממנה, כי המשאית לא חיכתה ויצאה לדרכה, אני רואה עומדת על גשר העץ ומנפנת לנו כאשר המשאית חלפה על פניה (שם, 56).

במכתבה הראשון, מן האחד במארכ 1941, כתבה האם לילדיה: "האם הספקתם לראות אותי? כאשר המשאית שעליה הייתם חלפה על פני, עמדתי על גשר העץ ונפנפתי לכם לשלום. הכול היה כל כך מהיר" (שם, 71).

הפרידה, מסמלת את המפגש הטרגי שבין תקווה לייאוש שהתרוצצו בקרב הנפרדים ואת התובנות ויכולת השיפוט שהובילו אליו. אך רק מעטים יכולים היו לבצע את האקט הקשה הזה. הסיבות לכך הן שונות, ובדרך כלל לא היו קשורות כלל להחלטה האישית של האם או האב: קשרים, מעמד כלכלי ורכוש שנותר, ולפעמים סתם מזל, היו יכולים להוות גורם מכריע בהחלטה למסור ילדים. אולם מהמקורות השונים עולה, כי מצבם הנפשי ואפשרויות הקיום של ההורים, הם הגורמים המכריעים לצעד כזה.

בתנאי העוני, הרעב, הטרור והתלישות ששררו תחת שלטון הכיבוש הנאצי במזרח ובמערב אירופה, רבים מההורים איבדו את שיקול הדעת ואת כושר ההחלטה. בתהליך אטי וכואב נפגעו ללא תקנה יחסים בין הורים לילדיהם. בכל שנות קיומו של השלטון הנאצי, לפני המלחמה ובשנותיה הארוכות של המלחמה, חדלו הורים לתפקד כהורים. הם לא יכלו למלא את תפקידם גם על פי מערכת המושגים שלהם וגם על פי הדימוי העצמי שלהם. וכך, בצד מעשי ההקרבה של אמהות ואבות להציל את ילדיהם, התרחשו גם מקרים של נטישת ילדים (עופר, 1998, 143 - 165).

סוף דבר

בעדותו על גטו סלונים, מספר נח קפלנסקי, שיום אחד פרצה שמועה בגטו שגירוש עומד להתרחש והנאצים רוצים לקחת את הילדים: התגובה היתה עצומה וספונטנית. כל האמהות לקחו את ילדיהן בעיצומו של יום חורף קשה. לקחו את הילדים על זרועותיהן וברחו מן העיר. זה היה מחזה אימים שהאמהות רצות בתוך העיר עם ילדיהן מכורבלים בשמיכות, בסדינים ובמשהו אחר. [7]

כשהתברר שהשמועה אינה נכונה הן חזרו העירה. אהרון פיק מגטו שאוולי כותב ביומנו מן הגטו: כל המצוקות והגזרות הנן כאפס מול גזלת הילדים שהציפה את כל הגטו ביגון ואנחה. בסוף השנה עומדים אנחנו לפני חידה המכלה אותנו מבשר ועד נפש: מה גורלם של הילדים ששדדו מאתנו? קול ההמון אינו פוסק מלהבטיח שהילדים הובאו לגרמניה. לאן? ולמה? השאלות מנקרות במוחנו ואינן נותנות לנו מרגוע (פיק, 1998, 202).

וריינגלבלום כותב ב-1942:

אני משוכנע עד עומק נשמתי שגם כיום, בעת שקומץ יהודי וארשה הנותרים כבר יודע טרבלינקה מהי, ימצאו עדיין מאות ואולי אלפים שיאמינו אחר ככלות הכל, בידיעות על מחנות מדומים של ילדים. הרי רק לפני ימים אחדים נפוצה השמועה על 2,000 ילדים שחזרו מטרבלינקה. אני סבור שעוד שנים לאחר המלחמה, כאשר כל סודות מחנות השמדה יחשפו, עדיין תחלומנה אמהות אומללות שהילדים שנעקרו מזרועותיהן נמצאים אי שם במעמקי רוסיה. שעוד תתארגנה משלחות חקר לחיפוש אלפי מחנות היהודים שהושמדו. בתקופה הרחוקה כל כך מרומנטיקה עוד תתקם אגדה חדשה על מיליוני היהודים שנטבחו, אגדה זהה לאגדת עשרת השבטים (ריינגלבלום, 1992, א, 444).

אגדת הילדים האבודים לא הכתה שורש בציבור היהודי לאחר השואה, שכן, הגילויים על הרצח ההמוני נחשפו בכל שפלותם ועוצמתם. אף על פי כן עוסקים מחברים ממקומות שונים באירופה במצבן הנפשי של האמהות שהאמינו באגדה. הספרות התיאורטית שנדונה בראשית המאמר מסייעת להבין את הלך הרוח הזה. האמהות שילדיהן נחטפו והוצאו להורג בהעדרן, כפי שקרה בקובנה ובשאוולי, הצליחו לשמור על חיי ילדיהן עד מועד זה, על אף הרעב, תנאי המצוקה והצפיפות, והחרדה המתמדת לבריאותם. משימה קשה זו, העניקה טעם ומשמעות לחייהן, והייתה גורם חשוב ביכולתן לשרוד. כך המשיכו כל עוד הייתה להן מטרה ברורה והייתה תקווה להיאחז בה. תקווה זו נסמכה על מסורת תרבותית ארוכת שנים של העם היהודי כעם של שארית, והיא מוסיפה להתקיים על אף המצוקות וההתפרצויות האלימות נגד יהודים במרוצת השנים. אולם לאור הצלחתה השטנית של תכנית הרצח של הגרמנים, נספו רוב האמהות, עם ילדיהן או בלעדיהם.

בעבור גוד ושלסינג'ר מרכיב תרבותי זה וקוד ההישרדות המובנה בתוכו, מהווים מצע להבנת זהותן ועולמן הפנימי של האמהות היהודיות. רבות מן האמהות הצליחו להתאים את עצמן למציאות הכלכלית החדשה ולניתוקן של הגטו מהמערכת הכלכלה הסובבת. הן עבדו בעבודות פיזיות שלא היו רגילות בהן, נעשו עוזרות בית, גם אם בעבר העסיקו בעצמן עוזרות בית, והרחיבו את גבולות התפקוד המגדרי שהיה שכיח בחברה היהודית. ואף על פי כן הן 'נכשלו' בדבר שהיה יקר להן יותר מכל, בשמירה על ילדיהן שנלקחו מהן לאי שם. ומשעה שנלקחו הילדים, נעשה מצבן נואש יותר ויותר. ייתכן שאגדת הילדים הנעלמים' העניקה להן מעט כוח להיאבק על החיים.

עדות

- סבינה גלוצרוביץ, (1944). ארכיון יד ושם, תיק M-49 AR/ 160.
- אסתר לוריא, (1946). ארכיון יד ושם, תיק 637/03.
- פינר חנה, ריאיון בביתה בבית יהושע, אפריל 2002.
- ה. רסארט, (1946). ארכיון יד ושם, תיק M-1/E.
- עדות של אחות [ללא שם ותאריך]. היסטוריה של טיפול אחד, ארכיון יד ושם, תיק M10 ARI 196.

- אורבייטו נידם, יעל, 2001. "פרשת ילדי וילה אמה בראי הצלת ילדים בתקופת השואה", *הקונגרס העולמי ה-12 למדעי היהדות*, 145--154.
- , 2008. *ילדי וילה אמה: סיפור הצלתה של קבוצת ילדים בתקופת השואה*, ירושלים: יד ושם.
- אילתי, שלום, 1999. *לחצות את הנהר*, ירושלים: יד ושם וכרמל.
- גלבר, יואב, 1990. *מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933--1948*, ירושלים: יד בן-צבי.
- ויינר, חנה ודליה עופר, 1992. *פרשת קלאדובו-שאבאץ: מסע ההעפלה שלא הושלם*, תל-אביב: עם עובד.
- זריז, רות, 1990. *בריחה בטרם שואה: הגירה מגרמניה בשנים 1939--1941*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טרונק, ישעיהו, 1953. "מלחמה קעגן יידן דורך פארשפרייטן קראנקייטן" [מלחמה נגד היהודים על ידי הפצת מחלות], *ייו"א בלעטער* 37: 53--100.
- יובל, חדוה, תשנ"ט. *שועה בטרם שואה: מכתבים מיעקב ושרה קופלר ומבתם הלה בווינה אל בתם קלרה חדוה בירושלים 1939--1941*, תרגום ועריכה חדוה יובל, ירושלים: הוצאה פרטית.
- יחיל, לני, 1987. *השואה: גורל יהודי אירופה 1932--1945*, ירושלים ותל-אביב: שוקן ויד ושם.
- מאיר, מנחם ופרדריק ריימס, 2001. *האם העצים פורחים אצלכם?*, ירושלים: יד ושם.
- עופר, דליה ולינור ג' ויצמן, תשנ"ט. "תפקיד המגדר בחקר השואה", *ילקוט מורשת* 67 (ניסן): 9--24.
- פיק, אהרון, תשנ"ח. *רשימות מגיא ההרגה: זכרונות כתובים בגטו השולאי בשנות תש"ב, תש"ג, תש"ד, תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא.*
- פרידלנדר, שאול, 1997. *גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות*, תל-אביב: עם עובד.
- קדרי, בינה, 1986. "תמורות במצב החומרי של שכבת העובדים היהודים בפולין 1930--1939", *גלעד* 9: 135--173.
- ריכרץ, מוניקה (עורכת), 1993. *אזרחים על תנאי: יהודי גרמניה, פרקי זכרונות 1780--1945*, ירושלים: מוסד ביאליק ומכון ליאו בק.
- רינגלבלום, עמנואל, 1992. *יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו ורשה ספטמבר 1939-דצמבר 1942*, ירושלים: יד ושם.
- Bacon, Gershon C., 2003. "Woman? Youth? Jews? - The Search for Identity of Jewish Young Women in Interwar Poland," in Judith Tydor Baumel and Tova Cohen (eds.), *Gender, Place and Memory in the Modern Jewish Experience: Re-placing Ourselves*, London: Vallentine Mitchell, 3-28.
- Bar-On, Dan and Julia Chaitin, 2001. *Parenthood and the Holocaust: Search and Research*, Jerusalem: Yad Vashem.
- Browning, Christopher R., 1992. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Etkes, Emmanuel, 1989. "Marriage and Torah Study Among the *Lomdim* in Lithuania in the Nineteenth Century," in David Kraemer (ed.), *The Jewish Family Metaphor and Memory*, New York: Oxford University Press, 153-177.
- Goode, William J., 1982. *The Family* (Foundation of Modern Sociology Series), Engelwood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Hyman, Paula, 1989, "The Modern Jewish Family: Image and Reality," in David Kraemer (ed.), *Jewish Family: Metaphor and Memory*, New York: Oxford University Press, pp. 179-193.
- 1995. *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, Seatel: University of Washington Press.
- Kangisser Cohen, Sharon, 2003. "Finding Their Voices: The Life Stories of Child Survivors of the Holocaust in Israel," Ph.D. Dissertation, Hebrew University, Jerusalem.
- Kaplan, Marion A., 1991. *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family and Identity in Imperial Germany*, New York: Oxford University press.
- 1998. "Keeping Calm and Weathering the Storm: Jewish Women's Responses to Daily Life in Nazi Germany 1933--1939," in Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 39-54.
- Lukas, Richard C., 2001. *Forgotten Holocaust: The Poles Under German Occupation 1939--1944*, New York : Hippocrene Books.
- Ofer, Dalia, 1998. "Cohesion and Rupture: The Jewish Family in East European Ghetto During the Holocaust," *Studies in Contemporary Jewry* 14: 143-165.

- Schlesinger, Benjamin, 1987. "The Jewish Family in Retrospect: What's Past is Prologue," in idem (ed.), *Jewish Family Issues: A Resource Guide*, New York: Garland, 13-17.
- Secombe, Wally, 1992. *A Millennium of Family Change: Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe*, London and New York: Verso.
- Shandler, Jeffrey (ed.), 2002. *Awakening Lives: Autobiographies of Jewish Youth in Poland Before the Holocaust*, New haven: Yale University Press.
- Sierakowiak, Dawid, 1996. *The Diary of Dawid Sierakowiak: Five Notebooks from the Lodz Ghetto*, edited with an introduction by Alan Adelson, trans. from the Polish by Kamil Turowski, New York: Oxford University Press.
- Unger, Michal, "The Status and Plight of Women in the Lodz Ghetto," in Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman, *Women in the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 123-142.

-
- [1] ייו"א - המכון לחקר היהדות בלשונות היהודים, שנוסד בוויילנה בשנת 1925 ומרכזו עבר לניו יורק ב-1940.
- [2] ה' רסארט, ארכיון יד ושם M-1/E, 1946.
- [3] ארכיון יד ושם M10 ARI 196.
- [4] ארכיון יד ושם 03/637, 102.
- [5] ארכיון יד ושם AR/160. ההדגשה שלי (ד"ע).
- [6] ארכיון יד ושם 03/637.
- [7] ארכיון יד ושם, תיק 03/2361.